

Qədim tariximizin fədakar tədqiqatçısı

Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində hər zaman ciddi problemlər olmuşdur. Mxitar Qoşdan, Moisey Kalankatlıdan, A.Bakıxanovdan başlayaraq sonralar ayrı-ayrı tarixçilər bu sahədə çoxsaylı araşdırmalar aparmışlar.

Bu sahədəki uğursuzluğun səbəblərindən biri sovetlər dövründə yürüdülmüş dövlət siyasəti idisə, başqa bir səbəbi də tarix elmində hökm sürən ətalət, süstlük idi. Sistemli, kompleks yanaşmanın və Qədim Ön Asiya tarixi üzrə mütəxəssislərin olmaması, Azərbaycan türkcəsinin, bütövlükdə türk dillərinin etimologiyasının öyrənilməməsi də bu səbəblərdən biridir. Dilçilər tarixçilərə, tarixçilər isə dilçilərə tutarlı materiallar verə bilməmişlər. Sovet siyasəti və ənənəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın türk etnosunun uzaq Altaydan gəlməsi ilə bağlı uydurma nəzəriyyə faktiki olaraq tarix elmini yanlış istiqamətə yönəltdir. Təəssüf ki, bu nəzəriyyə türkdilli ölkələrdə hələ də mövcuddur. **Ona görə də türk tarixi ilə bağlı məsələlərdə hunlardan qədimə getmək mümkün olmur. Erməni ideoloqları bu nəzəriyyəni az qala ideologiya səviyyəsinə qaldırmışlar. Halbuki, dünya tarixşünaslığında türkdilli etnosların ata yurdunu Ön Asiya coğrafiyasına bağlayan nəzəriyyə ikinci Dünya savaşına kimi yaşamış, bu nəzəriyyənin Türkiyədə (K.Z.Koşay, M.Dalkılıç, A.Dilaçar), bir sıra batı ölkələrində (F.Vaysbax, B.Landsberger) ardıcılıqları olmuşdur.**

Qədim Ön Asiyanın ölü dillərini bilən, elam tarixi üzrə dünyada tanınmış alim Yusif Yusifov elmi fəaliyyəti ilə ötən əsrin 50-ci illərinin sonlarında ölkəmizdə qədim Doğu tarixinin öyrənilməsinin əsasını qoydu.

1929-cü ildə qədim Oğuz yurdu Vedidə anadan olmuş və burada boya-başa çatmış Y.Yusifov 1946-cı ildə İrəvanda Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra Leninqrada Universitetində təhsilini davam etdirmiş, şumer, akkad, elam, fars dilləri üzrə yüksək filoloji təhsil almışdı. 1958-ci ildə Moskvada İ.M.Dyakonovun rəhbərliyi ilə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası onu nüfuzlu elamşünas alim kimi tanıdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda çalışdığı illər də istər Azərbaycan, istərsə də SSRİ və xarici ölkələrdə nəşr olu-

nan elmi jurnallarda Elam, Maday (Midiya), Assuriya və Urartu tarixi ilə bağlı məqalələr çap etdirir. 1965-ci ildə Tiflisdə Elamin ictimai-iqtisadi tarixinə aid doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etməsi Y.Yusifovun sonrakı elmi araşdırmalarına geniş yol açır.

Y.Yusifov elamşünaslığa və Azərbaycan tarix elminə gətirdiyi bir sıra mühüm yeniliklərlə yadda qalmışdır. Onun ən böyük uğurlarından biri Suz şəhərindən tapılmış 300-ə qədər elamdilli mixi yazılı təsərrüfat bəlgələrini rus dilinə çevirərək çap etdirməsi idi. Əsər bəlgələrin transliterasiyası ilə birlikdə çap edilmiş, bəlgələrin dili və qrammatikası, onlarda göstərilən sosial-iqtisadi ortamlarla bağlı araşdırmalar, sözlük, elam mixi işarələrinin siyahısı da əsərə əlavə olunmuşdur. Alman elamşünası V.Xintsin "Государство Элам" kitabı Y.Yusifovun sözdarsı və açıqlamaları ilə 1977-ci ildə Moskvada çap olunmuşdur. Y.Yusifov 1980-ci ildə Moskvada M.A.Korostovsevin, İ.S.Kasnelsonun və V.İ.Kuzişinin redaktəsi ilə ali məktəb tələbələrini üçün hazırlanmış "Хрестоматия истории древнего востока" kitabında Elam bəlgələrini rus dilinə çevirmiş və açıqlama yazmışdır.

Onun Elam tarixinə və dilinə aid araşdırmalarına xarici ölkə alimlərindən V.Hinsin, E.Raynerin, M.Stivin, Y.Klimanın və başqalarının əsərlərində istinad olunur. Y.Yusifovun elmi nəticələri İngiltərədə çap olunan və qədim dünya tarixinə həsr olunmuş "Kembriq qədim tarixi" çoxtomlu kitabında, "İran ekspedisiyasının əsərlərində" (Fransa, V.Girşmanın başçılığı ilə) istifadə edildi. O, tez-tez xarici ölkələrdə keçirilən konqreslərdə iştirak və çıxış etmək üçün dəvətlər alır, Berlin, Leypsiq, Paris, İngiltərə, Budapeşt, Türkiyə və başqa yerlərdə əsərləri çap edilir, keçmiş SSRİ, ən çox da Moskva elmi nəşrlərində məqalələrlə çıxış edirdi. **Eray Karakətir (Türkiyə) Uluslararası gənc araşdırmaçılar öyrənci Konqresinə (2022, 21-23 oktyabr) təqdim etdiyi məruzəsində göstərir ki, dünya çapında bir toplu olan "Kembriq əski çağ tarixi"nin 1973-cü ildə yayımlanan ikinci hissəsinin birinci bölümündə Valter Hinsin "Persia c. 1800-1550 B.C." başlıqlı məqaləsində Y.Yusifovun altı əsərinə istinad olunmuşdur.**

Qədim Ön Asiyanın ölü dillərini və bu bölgənin tarixini bilməsi böyük alimə bütövlükdə qədim Doğu tarixini araşdırmağa imkan vermişdi. Bu maraq isə onun 1993-cü ildə ali məktəblər üçün "Qədim Şərqi tarixi" dərsliyini çap etdirməsi ilə nəticələndi. Mövzu Azərbaycan tarixçiliyi üçün yeni olsa da, dəyərli əsərlərdən sayılır. Kitabda qədim Azərbaycan tarixinə də geniş yer verilmişdir. Dərslük hələ uzun illər bu sahədə kadr hazırlığına öz töhfəsinə

verəcək.

Y.Yusifov uzun illər apardığı araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyi zəngin materiallara söykənərək sovet tarix elminin üzdənirəq "Altay teoriyası"nın özünü doğrultmadığını və Ön Asiyada, Azərbaycanda türk izinin eramızdan min illər əvvələ getdiyini görmüş və gəldiyi nəticələri bir çox məqalə və kitablarında qələmə almışdır. Onun 1986-cı ildə Berlində çap olunmuş "On the ancient population of the Urmia lake region", 1987-ci ildə "Вестник Древней истории" jurnalında "Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами" (Приурмийская зона) adlı məqalələri faktiki olaraq "Altay teoriyası"nı şübhə altına almağa və son-da onu alt-üst etməyə əsas vermişdi. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, "Qədim Şərqi tarixi" dərsliyində Azərbaycanın qədim tarixinə aid materiallara da yer verilir.

Aratta problemini də ilk dəfə Y.Yusifov araşdırmışdır. O, 1984-cü ildə Leninqradda çağırılmış Uluslararası Assiroloji Konqresdə "İkiçayarasının quzey-doğu qonşuları ilə erkən təması" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmiş, Məruzənin mətni ingilis və rus dillərində təqdim olunmuşdu. T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanov birgə yazdıqları "Hindavropa dili və hindavropalılar" kitabında (Tiflis, 1984) məruzənin ingilisdilli mətninə söykənərək, Arattanın Urmiya gölü hövzəsində yerləşdirilməsini qəbul etmişlər. Y.Yusifov bu məruzəni məqalə kimi 1987-ci ildə "Вестник Древней истории" jurnalında çap etdirmiş və məqalədə Aratta ölkəsini Güney Azərbaycanda yerləşdirmişdi. 1985-ci ildə o, Dauqavplis elmi konfransında "Aratta//Alateye ölkəsi" (Yeri, əhalisi və ideologiyası) mövzusunda məruzə edərək göstərmişdi ki, Aratta//Alateye ölkəsi Urmiya gölü ilə Qızıl Üzən çayının yuxarı bölümündə yerləşirdi. Aratta problemi ilə bağlı Y.Yusifovun Berlində çap olunmuş "Urmiya bölgəsinin qədim əhalisi barədə" məqaləsində Aratta ölkəsinin Urmiya gölündən güneyə, Dyala çayına və güney-doğuya, Zəncan çayına qədər uzanan Güney Azərbaycan ərazisində yerləşdiyini göstərilmişdir. Onun Aratta ilə bağlı araşdırmalarının nəticəsi "Qədim Şərqi tarixi" və Z.Bünyadovun, Y.Yusifovun redaktorluğu ilə hazırlanaraq 1994-cü ildə çap edilmiş "Azərbaycan tarixi" dərsliyində də yığcam halda verilmişdir.

Bütövlükdə, Y.Yusifov qədim Ön Asiya və Azərbaycanda türk izi ilə bağlı araşdırmalarına əsaslanaraq elmə aşağıdakı yenilikləri gətirmişdir: türk kö-
kənli et-

noslar Azərbaycan ərazisində b.e. əvvəl yaşamışlar; prototürklerin ata yurdu Ön Asiya (Urmiya hövzəsi) olmuş, e.ə. VIII-VI minilliklərdə onlar buradan Orta Asiya və Altaya getmiş və burada monqol irqi ilə qarışmışlar (**Qeyd:** bir az sonra isə onların öz ata yurdundan qədim Avropaya axını başlayacaqdı); əski qaynaqlarda adları çəkilən və Azərbaycanın güneyində yaşamış kuti, lullubi, subi, manna, kas, quzeyində isə sak, alban və b. tayfalar türkkökənli idilər; Azərbaycanda ən erkən dövlət qurumu şumer, urartu qaynaqlarında adıçəkilən *Aratta // Alateye* (e.ə. III minilliyin birinci yarısı) olmuşdur. Alim öz əsərlərində bu ada çox düzgün olaraq türkcə alatau "dağ" kimi etimoloji yozum verir. Lullubi və Quti dövlətlərinin varlığını əsaslandırmış və onların siyasi, sosial-iqtisadi tarixini yazmışdır; qədim Ön Asiyanın ölü dillərində (elam, akkad, xet və b.) bir sıra türk sözlərini, türkiizmləri və paralellikləri üzə çıxarmışdır.

Y.Yusifov bu nəticələrə başqa araşdırıcıların anlaya bilmədikləri leksik materialların türkcə oxunması yolu ilə gəlmişdi. Bütün bunlar dəyərli olduğu qədər həm də böyük hünər tələb edən işlər idi. Sovetlər dönmində uydurma nəzəriyyəyə qarşı çıxmaq, doğrudan da böyük cəsarət tələb edirdi.

Əminliklə demək olar ki, görkəmli alimin əməyi hədəf getməmiş, artıq ölkəmizdə istər qədim tarix, istərsə də dilçilik sahəsində söz deyə bilən yeni simalar ortaya çıxmışdır. Y.Yusifovun elmi irsinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi qədim Azərbaycan və bütövlükdə qədim türk tarixinin öyrənilməsi üçün çox gərəklidir.

Nailə YUSİFOVA,
filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru,
Prezident
təqaüdçüsü.